

hatékonyak legyenek a kórokozók szemben. A kutatók a *Science*-ben megjelent közleményükben leírják, hogy számos baktérium az ellenük bevetett gyógyszerek által kiváltott oxidatív stresszt nitrogén-monoxiddal (NO) csökkenti, de a nitrogén-monoxid segítheti az antibiotikumok lebontását is. Ha a baktériumoknak ezt a nitrogén-monoxidos védelmi rendszerét ártalmatlanítanánk, a gyógyszerek hatékonyabbak lennének, és kevesebb is elég lenne belőlük – mondják a kutatók. Gátolni kellene a baktériumnak azt az enzimet, az ún. NO-szintetáz, amely segíti a NO termelődését.

Hasonló enzim az emberben is létezik, hiszen a NO-nak az emberi szervezetben is számos funkciója van: szabályozza a vérnyomást, részt vesz a fertőzések és a daganatos sejtek elleni küzdelemben, az emésztési fo-

lyamatokban, szerepe van az erekcióban. Ma már a NO túlermelődése esetén a gyógyászatban alkalmaznak olyan szereket, amelyek az emberi nitrogén-monoxid-szintetáz működését gátolják.

A bakteriális rendszer blokkolásával hatékonyabban lehetne küzdeni például az anthrax, vagy a sokféle antibiotikumra rezisztens *Staphylococcus aureus* ellen – állítják a kutatók. És ehhez nem kellene új antibiotikumokat kifejleszteni, a régiek hatékonyságát lehetne növelni – nyilatkozta a tudományos sajtóban Nudler.

Gusarov, Ivan – Shatalin, K. – Starodubtseva, M. – Nudler, E.: Endogenous Nitric Oxide Protects Bacteria Against a Wide Spectrum of Antibiotics. *Science*. 2009. 325, 1380–1384. doi: 10.1126/science.1175439

Gimes Júlia

Könyvszemle

Van-e Európának társadalomtörténete?

A címben megfogalmazott kérdést Tomka Béla a szegedi egyetem oktatója, a legújabb kori magyar és európai gazdaság- és társadalomtörténet jól ismert kutatója próbálja meg körbejárni legújabb könyvében. A szerző az elmúlt egy évtizedben számos alapvető – a magyar történettudományban ritkaságszámba menő módon a komparatiztika elveit is alkalmazó – munkát publikált többek között a család, háztartás és a szociálpolitika történetének tárgyköréből. Legújabb munkája, amelyben Európa XX. századi társadalomtörténetének összefoglalására tett kísérletet, szervesen kapcsolódik utóbbi évekbeli munkásságához, mintegy szintézisét is adja annak.

Tomka Béla könyve minden kétséget kizáróan igen fontos, hiánypótló vállalkozás, hiszen magyar nyelven mindaddig nem készült olyan munka, amely a XX. századi európai társadalmi folyamatok történelmi elemzésére, áttekintésére és összefoglalására vállalkozott volna. Mindehhez hozzá kell tenni azt is, hogy a szerző tiszteletreméltó szerénységgel, szorgalommal és tudományos alázattal végezte el a feladatát, ennek a vég-eredményeként született meg ez az impozáns, közel 650 oldalas monográfiaként és egyetemi tankönyvként egyaránt jól használható, a legújabb tudományos eredményeket szintetizáló, elméleti és módszertani szempontból

egyaránt friss szemléletű kötet. Napjaink felsőoktatásában egyre nagyobb igény van az európai társadalomtörténeti kutatások eredményeit összefoglaló, értelmező munkára, hiszen tágítja a horizontot, ha a magyar társadalmi változásokat az európai összefüggések rendszerében lehet oktatni. A kutatásban pedig azért fontos ez a szó átvitt és valóságos értelmében egyaránt fajsúlyos könyv, mert viszonyítási és összehasonlítási lehetőséget teremt a társadalmi változásokat elemezni akaró kutatóknak. Öröndetes az is, hogy Tomka Béla kiemelt figyelmet szentelt a Kelet-Közép-Európai változásoknak, ami fontos tájékoztató-kiindulási pontot jelent (het) a regionális összehasonlító elemzésekhez.

Egy ilyen összefoglaló, szintetizáló könyv megírásához meglehetősen nagy szellemi bátorság, vállalkozókészség, igen széleskörű szakmai, irodalmi tájékozottság, magas fokú rendszerező készség szükséges. A könyv ismeretében leszögezhetjük, hogy Tomka Béla rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal. A megírás folyamatában ugyancsak alapvető fontosságú a koncepcionális kérdések végiggondolása. Hiszen többfajta megközelítési, elemzési és tárgyalási mód alkalmazására van lehetőség. Nyilvánvalóan lehetséges egy országalapú, regionális megközelítés, esettanulmányszerűen nemzetállami szintekre koncentrálni, témánkénti vagy fejezetenkénti összegzéssel, összehasonlítással. Szintén reális kiindulópontot jelent egy kontinentális, összehasonlító szemléletű megközelítés, amelynek

jegyében az egyes társadalmak fejlődését elemelve von le következtetést általános trendekre. S harmadik lehetőségként pedig tudományosan megalapozott egy olyan elemzés, ami a nemzeti fejlődés és a nemzetek feletti összehasonlító elemzés kombinációjára épül. Tomka Béla ez utóbbit választotta, vagyis rendszerezetten bemutatja a kontinens egyes nemzeti társadalmainak fejlődését, ezek jellegzetességeit, és tudatosan törekszik az összehasonlítására, a közös és az eltérő vonások, sajátosságok kiemelésére.

Egy ilyen méretű és jelentőségű tudományos vállalkozásnál ugyancsak alapvető jelentősége van a módszertani kérdéseknek és szempontoknak. Egyértelműnek tűnik, hogy a makro-történeti elemzési módszerek alkalmazásával lehet átfogni a könyv tárgyát képező, igen szerteágazó kérdéskört. Ugyancsak nélkülözhetetlen a társadalomstatistikai források és elemzések széleskörű alkalmazása, még akkor is, ha tudjuk, hogy egyfelől a számok időnként „csalnak”, és csak az általános trendek megjelenítésére alkalmasak, másfelől csak ritkán engednek teret a mögöttes, okozati tényezők részletes vizsgálatára. Felmerülhet az a kérdés is, hogy mennyire kell adatszerűnek lenni a társadalmi folyamatok leírása során. Az egészet megjelenítő, az összehasonlítás lehetőségeit kereső, és azokat kihasználó szintézis esetén nehezen lehet tekinteni ettől. Még akkor is, ha ez egy kicsit nehézkessé teszi a szöveg befogadását. Tomka Béla igen adatgazdag, kézikönyvként is jól használható munkát tett le az asztalra, amelyben az igen nagy mennyiségű adat befogadását jól szerkesztett grafikonok és táblázatok könnyítik meg. Az általa alkalmazott elemzési módszerek sokszínűek, a szerző ahol lehetett interdiszciplináris megközelítések segítségével próbálta meg értelmezni a külön-

böző társadalmi folyamatokat. A munka jellegéből következően egyidejűleg kellett alkalmazni a történeti, demográfiai, szociológiai, politológiai, közgazdasági szempontokat, vizsgálati és elemzési módszereket. Időhatárként Tomka az ún. „rövid 20. század” fogalmát jelölte meg, vagyis az európai társadalmak történetét alapvetően az első világháború végétől az 1989/90-es kelet-európai rendszerváltozások időszakáig terjedően vizsgálja. A szerző tematikus-kronologikus szerkesztési rendet választott, de nem egytényezős tematikai rendet követ, mint számos hasonló jellegű nyugat-európai könyv, hanem a legfontosabb társadalomtörténeti tematikákat állította a munka középpontjába. Ugyancsak a munka javára vált, hogy a szerző nem ragaszkodott a társadalmi változások egyetlen átfogó elméletéhez, s nem erre támaszkodva vizsgálta a korszak európai társadalomtörténetét, hanem a jelenségek és a köztük meglévő összefüggések bemutatására koncentrált, s ehhez rendelte az elméleti értelmezéseket.

A könyv alapkérdése: mit értünk az európai társadalom fogalmán? A közös vonások alapján lehetséges-e valamiféle egységesülő európai társadalomról beszélni? Ez csak Nyugat-Európával azonosítható, avagy az európai társadalom fogalmába a kelet-európai is beleértendő? A műből egyértelműen kiderül, hogy a szerző elsősorban azokkal a kortársakkal – többek között Hartmut Kaelble-vel – ért egyet, akik szerint kialakulóban van az európai társadalom, vagyis az egyes nemzeti társadalmak fejlődése számos ponton közeledett egymáshoz, a hasonló vonások, jellemzők, az integrálódás egyre erőteljesebbé váltak. Kelet-Európa számára a két évtizeddel ezelőtti átmenet teremtette meg a közeledés lehetőségét, ami nyilván még hosszú időt vesz igénybe.

A tizenkét fejezetre tagolt kötet ötvenöt részfejezetben elemzi és értelmezi a XX. századi európai társadalmi változásokat, keresve azok közös vonásait és eltérő sajátosságait. A szerző kiemelt figyelmet szentel többek között a népesség, a család és háztartás, a társadalmi rétegződés és mobilitás, a jóléti állam, a gazdaság és a munka, a fogyasztás, a politika és társadalom, az urbanizáció, valamint a kultúra, az oktatás és a vallás kérdéseinek. A vizsgált témakörök gazdagsága önmagában is lehetetlenné teszi, hogy az adott keretek között valamennyivel részletesen foglalkozzunk, ezért csak néhány fontosabb megállapításra térünk ki.

Tomka Béla az európai népesség változását összegezve utal a demográfiai átmenet lezárulására, a második világháborút követő *baby-boom* befejeződését követően az európai társadalmak reprodukációs képességének romlására, a javuló életviszonyoknak köszönhetően a halandóság csökkenésére, az átlagéletkor emelkedésére, valamint a nyugat-európai társadalmak elöregedésére. Ugyancsak kiemelt figyelmet szentelt a vándorlás kérdésének is, hiszen amíg a század első évtizedeiben a kontinens népességkibocsátó volt, addig az 1960-as évek elejétől Európa a nemzetközi migrációi egyre növekvő jelentőségű célterületté vált. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a XX. század során nagymértékben megnövekedett a politika és a háborúk által keltett kényszerű, tömeges migráció a kontinensen, ami egyes országok és régiók nemzetiségi, felekezeti és társadalomszerkezeti vonásait is átrajzolta.

A demográfiai magatartásváltozást, nyilvánvalóan befolyásolta a család szerepének és szerkezetének átalakulása is. A század első felének magas házassági életkora a második világháború időszakára jelentősen csökkent,

a házasság népszerűsége és a család értéke emelkedett, majd az 1970-es évektől a házassági kedv gyorsuló ütemben mérséklődött, a házassodók átlagéletkora újra elérte a századelő szintjét. Általános európai trendként értelmezhető a XX. század közepétől a háztartások szerkezetének egyszerűsödése, a többgenerációs családok együttélésének megszűnése, a családok nuklearizálódása. A család gazdasági funkciója mellett egyre jobban előtérbe került a családi élet intimizálódása, privatizálódása, a házastársak közötti „szimmetrikusabb” kapcsolatok kialakulása, aminek hátterében a női emancipálódás és szerepfelfogás változásai húzódtak meg. Természetesen ezek a folyamatok országonként és régióként eltérő vonásokat mutattak.

A társadalmi egyenlőtlenségek a kontinens nyugati felének országaiban a század első felében kismértékben, majd a II. világháború után a hetvenes-nyolcvanas évekig erőteljesebb nivellálódás volt jellemző. Kelet-Európában mindeközben gyors volt a jövedelemkiegyenlítődé, de ennél is gyorsabb volt az egyenlőtlenségek növekedése a posztkommunista országokban a XX. század utolsó évtizedében. A férfiak és nők közötti jövedelmi különbségek, a nők tömeges munkavállalása ellenére is csak kissé mérséklődtek.

A foglalkozási ágak és a gazdasági tevékenység szerinti megoszlást vizsgálva, látható, hogy Európa nagy részén háttérbe szorult az agrárszektor, majd a kezdeti növekedés után a század utolsó harmadában mérséklődött az ipar, és előtérbe került a kereskedelem, a szolgáltatás, a pénzügyek, valamint az információ- és kommunikációtechnikai ágazatok szerepe a jövedelemszerzésben. Mindez jelentősen befolyásolta a társadalmi rétegződés folyamatát is. A különböző társadalmi csoportok, rétegek közötti választóvonalak a század első

feléhez képest 1945 után szinte valamennyi országban elmosódottabbakká váltak. A felső osztályokban a történelmi arisztokrácia háttérbe szorult, a tulajdonos, tőkés csoportokkal közel azonos helyzetbe került a menedzserrek mind befolyásosabbá váló rétege. A felső osztály és az elit cserélődése a szovjet zónába került országokban volt igen radikális a negyvenes évek második felében, majd jellegében hasonlóan radikális elitcserélődés ment végbe a XX. század végén.

A középosztály is jelentős változásokon ment keresztül, a tulajdonosi csoportokkal szemben megnövekedett az alkalmazotti rétegek száma és aránya. A középosztály alsó csoportjai a kispolgárság és a magasan képzett munkások közötti társadalmi-jövedelembeli távolság a század második felében általában mérséklődött. A társadalmi pozíciót és a mobilitási lehetőségeket egyre több tényező befolyásolta (nem, etnikum, iskolázottság, képzettség, jövedelem, településtípus, családi állapot, presztízs) az egytényezős rétegződési magyarázatok a korszak során érvényüket veszítették. Másfelől arról sem szabad elfeledkezni, hogy országonként változó formában ugyan, de kiépült a jóléti állam, ami meghatározó szerepet játszott – különösen a század második felében a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésében. A fejlődés következtében létrejött egy inkább többé, mint kevésbé egysegiesnek tekinthető nyugat-európai szociális modell. Ezzel szemben Kelet-Európában a szociális ellátás alapjává a munkakényszerrel fenntartott teljes foglalkoztatottságot tették, ami a társadalombiztosítási ellátások és egyes alapvető javak, szolgáltatások árának állami támogatása egészítette ki.

Átalakult a munkavégzés jellege is, a bér munka térhódításával párhuzamosan a családi keretekben végzett termelőtevékenység

és az önálló egzisztenciák aránya folyamatosan mérséklődött. Ezt a folyamatot a mezőgazdasági foglalkozásúak csoportjának zsugorodása tovább erősítette. A hetvenes évektől megváltozott a munkaerőpiaci helyzet Nyugat-Európában. A folyamatos munkaviszony és a kiszámítható életpálya lehetőségei korlátozottabbakká váltak, a munkanélküliség a gazdasági szerkezetváltással összefüggésben gyorsan növekedett. A munkakörülmények változásai közül a legfontosabb a munkaidő hosszának a mérséklődése volt, a napi tizenkét órás munkanap fokozatosan nyolcórásra csökkent, a hatnapos munkahetet pedig a XX. század utolsó harmadára felváltotta az ötnapos, s a munkával töltött évek száma is mérséklődött a korszak során.

A társadalmi folyamatokat meghatározó módon befolyásoló tényezővé vált viszont a fogyasztás, ami a század során öltött tömeges méreteket. A fogyasztás szerkezetének átalakulása azt mutatja, hogy a létfenntartás egyre többeknek egyre kisebb gondot jelentett, hiszen a közvetlen létfenntartásra fordított jövedelemhányad – természetesen a társadalmi helyzettől, pozíciótól függően – általában csökkent, ezzel ellentétesen a közlekedés, kommunikáció, szórakozás, oktatás, kultúra szerepe folyamatosan növekedett. A fogyasztásban a XX. század második felében kibontakozott homogenizációs folyamatok az 1989/90-es rendszerváltást követően a hiánygazdaság viszonyai közül komoly áldozatok és nehézségek árán kilábaló kelet-európai országokat is elérték.

Mindezzel összefüggésben gyökeresen megváltozott a szabadidő jelentősége a kontinensen élők számára. A tömegkultúrában meghatározóvá vált az elektronikus hírközlés és kultúrák közvetítés. A megnövekedett szabadidő, a kisebb erőfeszítést igénylő létfenn-

tartás, az anyagi gyarapodás együttesen jelezte az életminőség komoly javulását a XX. századi Európában. Más megközelítésben ugyancsak erre utal a népesség térbeli átrendeződése, hiszen a XX. század a hetvenes-nyolcvanas évekig az urbanizáció modern korszaka volt az öreg kontinensen. A városok expanziója, a városi lakosság gyors növekedése is jelezte, hogy civilizációs szintváltás ment végbe. Ezzel párhuzamosan a városi társadalmak egyre heterogénebbé váltak, mind jövedelmi, mind etnikai-kulturális vonatkozásban. A tudatos városfejlesztési politikák alkalmazásának köszönhetően az európai városok nagy része sikeresen őrizte meg történelmi sajátosságainak, szerkezetének nagy részét, ami meghatározó módon befolyásolja a kontinens vizuális kultúráját is. Szintén az európai országokra jellemző általános trend volt a huszadik században az kulturális és művelődési egyenlőtlenségek mérséklődése, ami főként az oktatás, ezen belül is a felsőoktatás második világháborút követően kibontakozott expanziójának köszönhető. Az értékrendszer átalakulásából az aktív vallásosság háttérbe szorulását, a nemzetállamiság szerepének és az ehhez való kötődésnek a részleges

leértékelődését, az individualizáció előtérbe kerülését lehet kiemelni. Nyilván a fentiekben röviden összefoglalt általános európai társadalmi változástrendeknek nagyon sokféle alakváltozata volt, amelyeket a könyv részletesen tárgyal, de itt nincs lehetőség arra, hogy ezeket elemezzem.

A munka külön érdeme, hogy „eleven” történetet írt a szerző, vagyis számos olyan probléma elemzésére is sort kerített, amelyek az elmúlt években és napjainkban egyaránt meghatározó jelentőségűek voltak és maradtak az európai társadalom/társadalmak életében. Példaként elegendő az európai népesség jövőjét alapvetően befolyásoló előregedés vagy a migráció, ezen belül is a bevándorlás problémájára utalni.

Tomka Béla lényegében maradéktalanul teljesítette a könyv bevezetésében megfogalmazott célkitűzéseit, nagy haszonnal forgatható, széleskörű érdeklődésre számot tartó művet írt Európa XX. századi társadalomtörténetéről. (*Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a XX. században. Budapest: Osiris Kiadó, 2009, 646 p.*)

Valuch Tibor
egyetemi docens

*Móczár József:
Fejezetek a modern
közgazdaságtudományból.
Sztochasztikus és dinamikus nem-
egyensúlyi elméletek, természettudo-
mányos közelítések*

A Budapesti Corvinus Egyetem professzora tizenöt év kutatómunkájának eredményeit összegezte e kötetben. Mindketten a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem

terv-matematika szakán végeztünk: Móczár József a közgazdaságtan közgazdaságtudománnyá fejlesztésén dolgozott, én a jövőkutatás tudományterületén végeztem kutatásokat. A két tudományterület fejlődése együtt haladt, sokszorosán megtermékenyítve egymást. A hazai intézményesült jövőkutatás 40. évfordulóján érdekes annak vizsgálata, hogy a modern jövőkutatás alapelvei, fogalmi rendszere és módszerei – a komplex kezelésmódtól a dinamikus vizsgálatokon át a kvalitatív és a kvantitatív, valamint az alternatív megközelítésig – hogyan-miként jelennek